

Knygos istorijos periodizacija: senosios ir naujosios knygos riba

Domas KAUNAS

Vilniaus universiteto Knygotyros katedra, Universiteto g. 3, 2734 Vilnius, el. paštas: domas.kaunas@kf.vu.lt

Mokslo požiūriu knygos raidos periodizacija yra ir teorijos, ir taikomojo pobūdžio problema. Ji aktuali daugeliui: ir bibliotekininkams bei muziejininkams, atsakantiems už senųjų bei vertingų spaudinių tinkamas saugojimo ir naudojimo sąlygas, ir bibliografams, kuriantiems ir tobulinantiems senųjų (antikvarinių) leidinių bibliografinius aprašus bei jų elektronines duomenų bazines, ir universitetų dėstytojams, sprendžiantiems mokslo teorijos ir akademių studijų klausimus, ir antikvarinių knygų prekybos darbuotojams, ir patyrusiems bibliofilams bei tiesiog kvalifikuotiems senienų kolekcininkams. Mokslo pagrindais organizuotame retrospektyvinės bibliografijos rengimo darbe, studijų procese periodizacija mus lydi kiekviename žingsnyje, jos pagrindus bei atskirus klausimus dėstome ir savo studentams - būsimiesiems aukštos kvalifikacijos specialistams, ir doktorantams - būsimiesiems mokslininkams. Nepaisant to, iki šiol Lietuvos knygotyros mokykla periodizacijai skyrė permalyg mažai dėmesio, todėl dar nepasiekė nei svaresnių publikacijų, nei istoriografijoje įtvirtino gilesnius teorinius apibendrinimus. Tad pradėta diskusija būtų svarbi pastanga siekiant konkrečių rezultatų. Svarstymuose vertėtų remtis savo ir kaimynų šalių mokslo bei profesinė spauda, ypač estų ir latvių kolegų, tiriančių ir dėstančių panašius dalykus, patirtimi. Atidžiau reikėtų įsigilinti į lietuvių autorių nuomones arba netiesioginius liudijimus, kurių ištakos yra prof. Vaclovo Biržiškos bibliografinė ir knygotyrinė veikla paženklinanti Lietuvos pirmosios nepriklausomybės epocha.

Diskusijos periodizacijos tema tiek mūsų, tiek kaimynų šalyse turi senas ir gana savitas tradicijas. Be to, jos yra permanentinio pobūdžio. Tai sąlygoja laiko faktoriaus poveikis teorijos nuostatoms. Tokiame moksle kaip knygotyra dešimtmetis nedaug ką reiškia. Tik prabėgęs modernaus amžiaus ketvirtis arba net didesnė laiko atkarpa jau leidžia knygą priskirti tam tikrai kultūros ir mokslo paveldo kategorijai, kitaip ją įvardyti, perkelti į archyvinę arba į antikvarinės knygos pozicijas, sudaryti kitokias jos naudojimo sąlygas. Sąlyginis knygos amžius keičia ir skaitytojo požiūrį. Laiko nuotolis verčia jį knygą kalbinti ir vertinti kitokiomis kategorijomis. Problemos ištyrimas, be abejo, priklauso ir nuo mokslo pastangų

bei galių, nuo mokslo mokyklos interesų ir kvalifikuotų specialistų buvimo. Suprantama, kad nei mums, lietuviams, nei latviams arba estams negalima visavertiškai lygintis su lenkų, rusų, anglų, vokiečių, kitų didžiųjų šalių mokslo mokyklomis. Nepaisant to, kiek mums žinoma, knygos istorijos periodizacijos teorijos ir metodikos srityje dar ir jose ne viskas iširta, apibendrinta ir paskelbta. Taip pat vertėtų pabrėžti, kad kartais gerokai išsiskiria teoretikų ir praktikų požiūriai į periodizaciją. Nė kiek nekeista, kad gana dažnai aktyvesni būna pastarieji. Tai skatina bibliotekų ir muziejų fondų plėtra, būtinybė organizuoti darbą ir nuolat tobulinti vartotojų informacinį aptamavimą.

Knygos istorijos periodizacijos kriterijų yra daug ir įvairių. Iš jų svarbiausiais galėtume laikyti apie dešimt. Jie visuotinai pripažinti, tačiau dėl hierarchijos vieningos nuomonės nėra. Tiek Rytų, tiek Vakarų mokslininkai sutaria, kad vienas svarbiausių periodizacijos argumentų yra visuomeninių ir ekonominių formacijų kaita. Pagrindą knygos raidos etapų išskirimui taip pat teikia šalies ir tarptautiniai politiniai įvykiai, globalūs ir lokalūs ekonomikos reiškiniai, knyginkystės kokybiniai procesai, naujų technologijų taikymas poligrafijoje ir leidyboje, subjektyvūs faktoriai, visuomenės pasaulėžvalgių, intelektinių, estetinių ir meninių nuostatų kaita. Savime suprantama, kad kiekvienos šalies moksle tų kriterijų taikymas remiasi daugiau ar mažiau skirtinga argumentacija, kultūros bei mokslo tradicija. Verta pastebėti, kad itin ideologizuotose, nestabilių valstybinių savarankiškumą turinčiose arba iš viso jį praradusiose šalyse periodizacijai pemelyg dažnai ir sureikšmintai taikomi politiniai motyvai bei argumentai. Prie tokių šalių greičiausiai reikėtų priskirti ir Lietuvą. Joje svarbiausi mokslo, kultūros ir pasaulėžvalgos procesai visų pirma yra siejami su politinėmis pervartomis. Negalėtume sutikti, kad ši tendencija knygotyroje galėtų būti laikoma pačia svarbiausia. Be to, ji prasilenkia ir su kai kurių kitų, labiau pažengusių šalių knygos mokslo mokyklų nuostatomis. Jų teoretikai mano, kad periodizacijos kriterijų sąrašas į pirmąsias vietas būtina kelti knyginkystės procesų kokybinių pokyčių faktorius. Jiems galėtume pritari, tačiau ne be kai kurių išlygų.

Senosios ir naujosios knygos skiriamosios ribos ir Vakarų, ir Rytų Europoje (tik Vidurio Europoje neapsispręsta, ir vargu ar tai iš viso įmanoma padaryti) aiškiai nesutampa. Mat kiekviename regione buvo ir yra kitos gyvenimo sąlygos, kita patirtis, kitokie kultūros ir mokslo pasiekimai bei jų sąlygojamos išvalgos. Nors visiškai vieningo sutarimo ir nėra, tačiau dauguma Vakarų Europos mokslininkų linksta šią ribą sieti su 1800 metais. Berlyno Humboldtų universiteto profesorių aiškinimu¹, esminis atskaitos taškas turėtų būti 1789 metai, kai įvyko Didžioji prancūzų revoliucija ir dėl jos poveikio pirmą kartą Europos imperinėje valstybėje buvo panaikinta baudžiava. Šis įvykis žymėjo naujos socialinės epochos pradžią. Tačiau, vokiečių knygotyrininkų nuomone, 1789 metai vis dėlto yra tik tos epochos pradžios atskaitos taškas. Jis jokių kokybinių, juolab esminių knyginkystės poslinkių iš karto nesuteikė ir negalėjo suteikti. Dėl to susitarimo būdu buvo nustatyta 1800 metų riba. Ji esanti praktiškesnė, be to, parankesnė knygotyrą siejant su visuotine istorija ir ypač su kultūros bei civilizacijos istorija. Taigi senosios ir naujosios knygos istorijos skiriamąją ribą ir tapo 1800 metai. Būtina pabrėžti, kad ši nuostata Vakarų Europoje, o iš dalies ir Vidurio Europoje yra vyraujanti, tačiau ne vienintelė. Jos laikosi ir tokios knygotyros teorijai didelę įtaką turinčios šalies kaip Lenkija mokslas².

Baltijos šalių knygos mokslas taiko panašius periodizacijos kriterijus, tačiau datos nuo Vakaruose pripažintų 1800 metų gerokai nutolusios. Dėl jų ne kartą esame kolektyviai diskutavę prie apskritojo stalo, susirašinėjimo būdu ir asmeniškai. Labiausiai apsisprendę yra Latvijos ir Estijos knygotyrininkai. Tačiau ir vieni, ir kiti remiasi skirtingais argumentais. Latvių mokslininkai senosios knygos riba laiko 1855 metus. Akivaizdžiausias šio sprendimo įrodymas yra Latvijos nacionalinės bibliotekos bibliografų parengtas fundamentalus suvestinis katalogas *Senaspiedumi latviešu valodā (Senieji spaudiniai latvių kalba)*, aprėpiantis 1525-1855 metais poligrafijos būdu išleistas knygas, brošiūras ir smulkiuosius neperiodinius leidinius latvių kalba. Kodėl gi pastarieji metai laikomi laikotarpio baigiamąja riba? Atsakymas ne kartą įvardytas įvairioje knygotyros literatūroje, tačiau labiausiai sukonkretintas minėtojo veikalo rengėjų pratarėje: *suvestinis katalogas aprėpia iki 1855 m. gruodžio 31 d. pasirodžiusius spaudinius latvių kalba, nes nuo 1856 metų, nuo tautinio, nuo vadinamojo jaunlatvių sąjūdžio ir jų leidinių taip pat prasideda ir latvių knygos naujieji laikai*³. Taigi, latvių knygos istorikų bei bibliografų teigimu, 1856 m. prasideda jaunlatvių vardu pavadinta epocha, kai į literatūrą atėjo naujoji kūrėjų karta. Ją sudarė besiformuojančios naujosios buržuaz visuomenės atstovai, jau ištrūkę iš baudžiavos, išėję pirmuosius universitetus ir jau akivaizdžiai jautę kitokios, demokratinės visuomenės formavimo bei ugdymo neišvengiamumą. Mūsų manymu,

ši latvių senosios ir naujosios knygos skiriamoji riba vis dėlto nėra visavertė. Jai trūksta visuomenės ekonominės ir socialinės sanklodos pokyčių įtakos knygai pagrindimo ir įrodymų. Tai pastebi ir kai kurie latvių istorikai. Nepaisydami abejonių, vis dėlto vyraujančią latvių knygotyros atstovų nuomonę pripažįstame.

Estijos knygos mokslininkai savo senosios ir naujosios knygos slenkstį nusistatė, atrodo, kiek sąlygiškai. Jis yra siejamas su devynioliktojo amžiaus aritmetiniu viduriu - 1850 metais. Ši data taip pat nėra nauja, ji jau turi savo istoriją. Prieš dešimtmetį, tuoj po nepriklausomybės atkūrimo iškėlus Baltijos šalių knygos istorijos periodizacijos tikslinimo klausimą, jį kolektyviai svarstė Talino pedagoginio universiteto Knygotyros katedros dėstytojai. Jie patvirtino, kad tikslingiausia laikytis nusistovėjusios senosios ir naujosios knygos ribos - 1850 metų. Devynioliktojo amžiaus vidurys ženklina esminių estų visuomenės socialinių, kultūrinių ir dvasinių pokyčių pradžią. Tokio sprendimo šalininkų gausą liudija ir 2000 m. išėjęs estiškų knygų retrospektyvinės bibliografijos tomas. Jo chronologinės ribos siekia 1525-1850 m.⁴ Vis dėlto šių dienų Estijos knygotyroje pastebime jau ir naujų išvalgų. Paskatinta estų knygotyros veterano Voldemaro Millerio, minėtosios katedros vedėja profesorė emeritė More Lott, atlikusi kiekybinius skaičiavimus ir juos pagrindusi kokybinėmis charakteristikomis teigia, kad knygų estų kalba 1810 m. išėjo 1, 1820 m. - 5, 1830 m. - 8, 1840 m. - 9, 1850 m. - 21, 1860 m. - 37, 1879 m. - 117 (pirmą kartą daugiau kaip šimtas). Akivaizdus šuolis įvyko jau 1850 m., tačiau naujosios knygos periodo pradžia labiausiai sietina su 1860 m., ją sąlygojo pobaudžiaviniai visuomenės struktūros ir švietimo būklės kokybiniai pokyčiai⁵. Tai ir turėtų tapti svarbiausiu naujo požiūriu į periodizaciją pagrindimo argumentu. Reikėtų pažymėti, kad gilesnių teorijos darbų knygos istorijos periodizavimo klausimais nei latviai, nei estai, kaip ir lietuviai, neturi. Jų knygų istorikai daugiausia pasikliauja statistika grįstais aprioriniais bibliografų ir bibliotekininkystės raidos tyrėjų sprendimais, kuriems didelę įtaką daro literatūros ir pilietinės istorijos mokslas. Dėl to manytina, kad galima tolesnė požiūrių į periodizavimo problemą kaita bei datų tikslinimas.

Mus taip pat turėtų dominti Rusijos knygotyros nuostatos. Tai sąlygoja Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės inkorporavimas į carinę imperiją 1795 m. ir jos politinės bei administracinės valdymo sistemos primetimas užimtai šaliai. Savarankiškumą praradusi valstybė buvo priversta taikytis ir prie naujų kultūros bei švietimo sąlygų, aktyviai lėmusių visų, bet pirmiausia ne rusų kalba leistų knygų būklę.

Rusijoje senosios knygos periodizavimo klausimas teoriškai taip pat iki galo neišspręstas. Priežastis yra ne mokslo pajėgų stygius, bet interesų, požiūrių bei nuomonių įvairovė. Ji ir lemia siūlomus sprendimus. Senosios knygos periodizacijai labiausiai tinkamomis

pripažįstamos dvi datos: 1825 ir 1850 metai. Pirmenybė teikiama, galvojant apie daugumos nuomonę, 1850 metams. Kuo argumentuoja tie, kurie teigia, kad vis dėlto ne pirmojoje XIX a. pusėje, o būtent pačiame XIX a. viduryje Rusijos knyga patyrė esminius atsinaujinimo poveikius ir pokyčius? Kaip ir tikėtina, ne tik knygos, bet ir viso intelektualiojo gyvenimo lūžius lėmė atgyvenusios baudžiavinio ūkio sistemos ir visuomenės sanklodos spartus irimas. Tačiau, mūsų įsitikinimu, esminė senosios ir naujosios rusų knygos sandūros riba turėtų būti labiau patikslinta. Mat 1853-1856 m. vyko Krymo arba Rytų karas, kuriame Rusija susirėmė su Didžiąja Britanija, Prancūzija, Turkija ir Sardinijos koalicija dėl viešpatavimo Artimuosiuose Rytuose. Nuo priešinkų atsilikusi Rusija jį pralaimėjo. Ši nesėkmė buvo svarbiausia paskata 1859-1861 m. pradėti svarbias šalies ekonomines ir politines reformas. Būtent jos lėmė ir rusų knygos raidos naują etapą. Jis paženklinas gyvenimo rinkos sąlygomis diktuojamais akivaizdžiais knyginkystės procesų, knygos turinio, kokybės bei kiekybės pokyčiais bei poslinkiais.

Užbaigiant užsienio šalių senosios knygos periodizavimo problemos aptarimą vertėtų dar kartą pabrėžti vieną svarbiausių faktorių, darantį didžiausią poveikį teoriniams sprendimams. Mūsų įsitikinimu, šį poveikį labiausiai sukelia didžiųjų bibliografinių projektų ir bibliotekų veiklos tobulinimo uždaviniai. Tai pastebima visose Europos šalyse. Sakysime, Vokietijoje jie tapo aktualūs kuriant nacionalinių bibliotekų sistemą. Šioje šalyje nėra vienos nacionalinės bibliotekos. Jų yra kelios, ir kiekviena vykdo griežtai nustatytas funkcijas. Formuojant tokią nacionalinių bibliotekų sistemą ir nustatant jos veiklos principus, bibliotekininkystės politikams bei knygotyros mokslininkams pirmiausia teko metodiškai apsvaistyti ir išspręsti periodizavimo klausimą: kuri iš šių bibliotekų kuruoja konkretų knygos istorijos tarpsnį ir vykdo sistemingo fondo kaupimo, apskaitos ir informacinio darbo funkcijas. Sprendžiant šį klausimą, buvo ypač surikiškinta 1840 metų data. Taigi šitai atsirado visai naujas senosios knygos epochos pabaigos orientyras. Savo žodį tarė ir bibliografai. Jie sukūrė, o IFLA 1991 m. patvirtino senųjų (antikvarinių) monografinių leidinių tarptautinį standartinį bibliografinį aprašą. Bibliografai senaisiais monografiniais leidiniais laiko visų pirma tuos, kurie pasirodė iki mašininio spausdinimo atsiradimo XIX amžiuje⁶. Tikslią datą jie kažkodėl vengė nurodyti. Tačiau tai netrukus buvo padaryta. Apsispręsti paskatino nauji tarptautiniai bibliografų projektai.

Daugelis Europos mokslinių bibliotekų nuo 1992 metų kuria kompiuterinę duomenų bazę, skirtą registruoti rankinėmis spausdinimo staklėmis gamintas knygas (angliškai vadinamas *Hand-Press Book* arba sutrumpintai *HPB*). Kraštutine riba beveik vienareikšmiškai buvo nustatyti 1830 m., kurie kartais nurodomi tiksliai, kartais

su žodeliu *apie*⁷. Taigi ir šita data skatina koreguoti Europos, bet pirmiausia, aišku, Vakarų Europos senosios knygos periodizavimą, o svarbiausiu jo argumentu tampa knygos gamybos technologijos modernizavimas. Tačiau neišvengiamas klausimas: kiek ir kuo skiriasi knyga, išspausdinta rankinėmis staklėmis, nuo išspausdintos vos tik Kenigo ir Bauerio išrasta taip pat rankine spausdinimo mašina? Menkai kuo. Tokia rankomis sukama spausdinimo mašina tik šiek tiek pagausino knygų produkciją. Esminiai jos pokyčiai labiausiai ėmė ryškėti 1856 m., išradus rotacinę spausdinimo mašiną ir pradėjus pramoninę arba, kitais žodžiais tariant, fabrikinę knygų gamybą. Bet ar naujų technologijų taikymas gali būti pagrindinis knygų raidos periodizavimo argumentas? Aišku, ne. Grįždami prie anksčiau minėtų datų privalome pastebėti, kad didelio skirtumo tarp 1830 ir 1840 metų nėra. Šios datos iš tikro teikia pagrindą manyti, kad formuojasi tendencija peržiūrėti senosios knygos periodizavimo klausimą ir jos ribą pastūmėti link XIX a. vidurio. Tai būtų logiškas žingsnis. Tolstantis laikas daro savo, šiuolaikinės knygos tobulėjimas ir funkcijų kaita bei plėtra teikia prielaidas kitiems senosios knygos atpažinimo ir apibrėžimo kriterijams atsirasti. Svarbu dar kartą pabrėžti, kad periodizacija yra nepabaigiamų diskusijų klausimas. Prie jo bus nuolat sugrįžtama, bet niekada nepasakoma paskutinio žodžio. Šis klausimas išties yra aktualus.

Lietuvos knygos istorijos periodizaciją vertėtų aptarti išsamiau. Ji svarbi sprendžiant kasdienes knygotyros teorijos problemas ir atliekant istorijos tyrimus, kita vertus, šiuo klausimu yra pasiekta įvairiopo įdirbio ir pareikšta skirtingų nuomonių. Taip pat reikalingas ekskursas, tegu ir kuklus, į istoriją, nes be jo nenustatysime klausimo ištakų.

Senosios knygos, dažniausiai vartodami sąvokas *raštinė* ir *raštinė*, bendrą suvokimą pateikė aušrininkai. Jis buvo taikomas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštinio ir spausdintinio paveldo romantizuotam apibūdinimui. Tačiau jis buvo nekonkretus ir nemokslinis, labiausiai skirtas „Aušros“ bendradarbių publicistinės ir beletristinės kūrybos įtaigai sureikšminti. Ankstyvąjį lietuviškos knygos periodą dar „Aušroje“ yra apibūdinęs poetas Stanislovas Dagilis⁸, visus jos tarpsnius, tapatinamus su šimtmečiais, - Jonas Šliūpas knygoje „Lietuviškieji raštai ir raštininkai“⁹, lietuviškos spaudos draudimo - bibliografas Juozas Angrabaitis rodyklėje „Suskaita, arba Statistika visų lietuviškų knygų...“¹⁰, laikotarpį po spaudos draudimo panaikinimo - publicistas Adomas Jakštas brošiūroje „Pirmutinės spaudos atgavimo sukaktuvės“¹¹ ir kiti autoriai, priklausę įvairioms tautinio sąjūdžio stovykloms. Jie sukaupe turtingą empirinę medžiagą ir ją parengė teoriniams apibendrinimams. Pirmasis jų ėmėsi prof. Vaclovas Biržiška, susidūręs su lietuviškos knygos retrospektyvinės bibliografijos rengimo ir akademinės veiklos užduotimis. Akivaizdžiausiai jo

pasirinktus sprendimus rodo periodizacija, taikyta monumentaliojoje rodyklėje „Lietuvių bibliografija“. Šio veikalų pirmoji dalis (išėjo 1924 m.) aprėpia XVI-XVIII a., antroji (1926) - 1800-1864 m., trečioji (1929) - 1865-1904 m., ketvirtoji (1939) - 1905-1914 m. išleistas knygas lietuvių kalba. Kodėl periodizacijai nepasirinkti 1850-iejai arba kiti XIX a. vidurio metai, susiję, pavyzdžiui, su tautinio atgimimo pradininkų Simono Stanevičiaus, Simono Daukanto arba Motiejaus Valančiaus kūryba bei veikla? Ar jie negalėtų būti skirtini epochos, tegu ir sąlygiškai pavadintos jaunlietuvių vardu, pradininkams? Gal V. Biržiškos sprendimai yra atsitiktiniai ir dabar juos vertėtų koreguoti? Nors kiekvienoje veikalų dalyje yra įdėta pratarinė, apibūdinanti naudotus šaltinius, periodizavimo problemos formulavimą ir analizę sudarytojas apėjo. Periodus galima suvokti tik iš pateiktosios chronologijos. Sprendžiant iš minėtųjų datų, V. Biržiška knygos istorijai taikė pasaulio visuotinės istorijos ir Lietuvos politinės istorijos periodizavimo kriterijus. Dermės požiūriu jie yra nelygiaverčiai, todėl kompromisiniai. Tai rodo teorinių sprendimų nenuoseklumą.

V. Biržiška lietuvių istoriografijoje pirmasis mokslo prasme pavartojo sąvoką *senoji knyga* ir apibrėžė jos taikymo ribas. Šiam žingsniui ji paskatino akademinė veikla. Profesorius nuo 1925 m. pavasario semestro Lietuvos universiteto Humanitarinių mokslų fakultete dėstė lietuvių bibliografijos ir bendrosios bibliografijos kursus, į kuriuos įėjo ir lietuviškos knygos istorija iki XVIII a. pabaigos imtinai. Ji, rengiant naujas „Lietuvių bibliografijos“ dalis, buvo nuolat plėtojama ir 1930 m. išėjo atskiru leidiniu, pavadintu „Lietuviškų knygų istorijos bruožų“ pirmąja dalimi su paantrašte *Senosios lietuviškos knygos*¹². Tai pirmoji mokslinė lietuviškos knygos istorija, sudariusi sąlygas ir minėtosios sąvokos vartosenos istoriografijoje įteisinimui. Veikalų pratarinėje V. Biržiška įdėjo senųjų lietuviškų knygų leidybos dinamikos lentelę (p. 12). Joje nustatyti knygos raidos etapai remiasi jau minėtu skirstymu pagal amžius, nors pačioje knygoje šio principo nesilaikoma. Autorius senosios knygos istorinės raidos analizę iš esmės užbaigia 1864 metais, tik vienu kitu atveju peržengdamas ir šią ribą. Dažniausiai tai atsitikdavo siekiant kurių nors leidinių tems apibendrinimo ir kaip knygos gyvybingumo pavyzdį nurodant jos pakartotinius leidimus po spaudos draudimo panaikinimo. Taigi V. Biržiška senosios ir naujosios knygos skiriamąją ribą kone vienareikšmiškai sutapatino su 1864 metais.

Knygos istorijos periodizaciją pravartu derinti su gretimų mokslų, ypač bibliotekų istoriografijos, patirtimi. Mūsų manymu, Lietuvos senųjų bibliotekų raidos pabaigą taip pat galima sieti su 1864 metais. Ją lemtų tų laikų Lietuvos dvasinio ir politinio gyvenimo aplinkybės. Prisiminkim kad ir žinomuosius vyskupo Motiejaus Valančiaus 1851 ir 1852 metų aplinkraščius kunigams

steigti dekanatų bibliotekas. Įtakingo Bažnyčios hierarcho paliepimas buvo įgyvendintas, tačiau pats kūrinys pagal savo paskirtį ir turinį neperžengė anos, senosios epochos slenkščio. Tos bibliotekos buvo skirtos spręsti gana siauriems, vien dvasininkų luomo ugdymo reikalams. Jų visuomeninė reikšmė buvo labai ribota. Dekanatų bibliotekų egzistavimas nutrūko tuoj po 1863 m. sukilimo, kai caro valdžia ėmėsi represijų prieš visus jo dalyvius, rėmėjus ir net lojalius stebėtojus.

Sukilimas iš esmės jei ir nenutraukė, tai tikrai išklabino Katalikų Bažnyčios dvasininkijos apsisprendimą tapatintis su lenkiškuoju socialiniu ir kultūriniu elitu. Jos būklė ėmė kisti: sielovadinė, švietėjiška, organizacinė veikla perėjo į naują etapą, sąlygotą rezistencijos poreikio. Būtent po 1864 metų Katalikų Bažnyčia pradėjo aktyvią kovą, gindama savo interesus. Jais buvo grindžiamas ir kitoks visos dvasininkijos požiūris į lietuviškąją knygą, žinoma, pirmiausia tikiybinio turinio. Lemiamos įtakos 1864 metai taip pat turėjo ir Lietuvos vienuolių, jų mokykloms bei bibliotekoms. Ši aplinkybė pažymima 2001 m. istoriko Arvydo Pacevičiaus apgintojo daktaro disertacijoje „Vienuolynų bibliotekos Lietuvoje 1795-1864 metais“¹³. Skaitant ją pravartu atkreipti dėmesį ir į kitus argumentus, kurie Lietuvos senosios kultūros pabaigą tiesiogiai arba netiesiogiai sieja su 1864 metais.

Mūsų jau keliskart paminėti 1864 metai skatintų įdėmiau įvertinti šią datą. Ar ją būtų galima pripažinti senosios ir naujosios Lietuvos knygos skiriamąją ribą? Manytume, kad taip. Knygininkystės kaip verslo ir knygos kultūros permainas po šios datos lėmė kompleksas veiksnių. Jais laikytini carinės Rusijos valdančiųjų viršūnių pastangos moderninti po Krymo karo krizę išgyvenančią imperiją, represijos prieš Lietuvą ir Lenkiją po sukilimo, gana spartūs pobaudžiavinio ūkio ir visuomenės sanklodos kaitos reiškiniai, sukėlę ir dvasinio gyvenimo, švietimo bei kultūros pokyčius. Jie platesniu mastu neabejotinai prasidėjo būtent po minėtųjų metų. Takoskyrai tarp senosios ir naujosios knygos gilėti buvo ir kitokių, iki tol nežinotų priežasčių. Viena iš svarbesnių būtų dėl carinės Rusijos įvesto spaudos lietuvišku raidynu draudimo atsiradusi nelegalioji knygų leidyba. Ji nuo ankstesnės skyrėsi iš esmės, nes buvo valdžios nekontroliuojama ir niekieno, net Katalikų bei kitų bažnyčių necenzūruojama. Į tokią leidybą įsitraukė visi gyventojų sluoksniai. Antroji priežastis - emigracija, iš pradžių kilusi vengiant 1863 m. sukilimo malšintojų represijų, vėliau išsiplėtojusi dėl ekonominių paskatų. Ji sudarė sąlygas ryšiams su kitomis šalimis, ypač Vakarų Europos, megztis bei stiprėti. Dėl jų tapo pasiekiamas vakarietiška civilizacija, kartu ir žymiai toliau pažengusi knygos kultūra. Nelegaliajai knygai poveikį taip pat darė išsiplėtojusi emigracija į Ameriką. Naujųjų išėvių gyvenimas bent jau iš pradžių buvo glaudžiai susijęs su tėvyne ir jos dvasiniais poreikiais. Trečioji naujosios knygos susiformavimo priežastis buvo gyventojų

socialinės laikysenos, mintijimo ir pasaulėžiūros sekuliarizacija, arba pasaulėjimas. Religinė knyga dvasinio gyvenimo srityje prarado vyraujančią padėtį, savo funkcijas susiaurindama iki tikybos poreikių tenkinimo. Labai svarbi knygos modernėjimo priežastis buvo vis labiau stiprėjantis organizuotas tautinis, socialinis ir, galiausiai, politinis sąjūdis. Jame spauda vaidino kone lemiamą vaidmenį. Dėl šio sąjūdžio ir kitų, anksčiau minėtų faktorių poveikio po 1864 m. pagal mokslo pripažintus abu svarbiausius skiriamuosius požymius - turinio ir paskirties - iš esmės pasikeitė knygų leidybos repertuaras. Jis aprėpė kone visą šiuolaikiškos tematikos ir funkcijų knygų produkciją. Tuo metu pasirodė mokslinių ir kitų elitinės literatūros kategorijai skirtingų knygų lietuvių kalba, nes vis daugėjo pasaulietinės orientacijos universitetinio išsilavinimo inteligentų. Tokių ryškių Lietuvos knygos repertuaro pokyčių mes nepastebime net po spaudos draudimo panaikinimo 1904 m. Tiesa, lietuviškos spaudos draudimo laikotarpiu neįžvelgiame spartesnio knygos formos tobulėjimo. Tuo metu nepasiekta meninės ir elitinės, netgi aukštesnės kokybės knygos apipavidalinimo reikalavimų. Savaimė suprantama, kad juos įgyvendinti buvo labai sunku, nes nelegaliai leidžiamos knygos leidėjai jos meninis apipavidalinimas ir tobulas poligrafinis atlikimas nėra nei lengvai pasiekiami, nei prioriterinė užduotis.

Išdėstę argumentus galėtume siūlyti kai kurias išvadas. Pirmiausia reikėtų apsispręsti, kokius metus ar net tiksliai įvardytą datą laikysime senosios ir naujosios knygos skiriamąją riba. Ar galime ir ar reikia nurodyti pereinamąjį laikotarpį? Formuluoju ir teikiu atsakymus tampa akivaizdu, kad pasirinkimas yra nedidelis. Remdamiesi knygotyros patirtimi ir metodika siūlytume kompromisinį sprendimą. Dėl tos datos ir knygos mokslininkams, ir bibliotekų bei muziejų praktinės veiklos specialistams reikia susitarti, nes politikos, kultūros, dvasinio bei ūkinio gyvenimo procesai neprasideda konkrečią dieną arba nuo kokio nors vyriausybės potvarkio paskelbimo valandos. Atsižvelgdami į pateiktą argumentaciją bei remdamiesi knygos istorijos tyrimų duomenimis siūlytume senosios knygos epochos pabaigą laikyti minėtuosius 1864-uosius, naujosios pradžia - 1865-uosius metus.

Kitokių periodizacijos sprendimų reikalauja Mažosios Lietuvos lietuviškos knygos istoriografija. Tai sąlygoja šio krašto ilgaamžė priklausomybė kiti Europos politinės, ekonominės ir kultūrinės įtakos sferai, reformacijos ir Protestantų Bažnyčios dominavimas dvasiniame gyvenime, gyventojų tiesioginiai ryšiai su vakarietiška civilizacija. Problemos savitumą sudaro tai, kad Mažosios Lietuvos lietuviškos knygos istorija jau yra nutūkusi. Ji prasidėjo 1547 m. Prūsijos kunigaikščių valdymo laikais, o baigėsi 1940 m., kai hitlerinės Vokietijos vyriausybės

nurodymu buvo sustabdyta bet kokia lietuvių tautiniu pagrindu besiremianti viešoji veikla, tuo pačiu ir lietuviškos spaudos leidyba. Po Antrojo pasaulinio karo nuo pasaulio žemėlapiu buvo nutrintas pats kraštas, dauguma jo gyventojų žuvo, likučiai buvo deportuoti arba kitaip išblaškinti.

Beveik keturis šimtmečius trukusi Mažosios Lietuvos lietuviškos knygos istorija dėl raidos savitumų skyla į tris kokybiškai skirtingus periodus, kurių vidinės ribos yra 1807 ir 1919 metų įvykiai, iš esmės pakeitę krašto politinę, ekonominę, socialinę ir ypač kultūrinę bei dvasinę būklę. Senosios ir naujosios knygos slenkstį ženklina pirmoji data. Pralaimėtas karas su Napoleono armija, 1807 metais Prancūzijos ir Rusijos pasirašyta Tilžės taikos sutartis sudavė skaudų smūgį Prūsijos valstybei, kurios vyriausybė, gelbėdama padėtį, tą pačių metų spalio 9 d. priėmė baudžiamos panaikinimo įsaką ir ėmėsi kitų skubių reformų. Jos suteikė pradžią reformistiniam šalies raidos būdai, užtikrinusiam naujos ekonominės ir socialinės sistemos formavimąsi. Naujovės taip pat padarė didžiulį poveikį knyginkystei. Ji greitai prisitaikė prie veiklos rinkos sąlygomis, sukūrė modernią techninę bazę ir kiekybiškai bei kokybiškai pakeitė leidinių repertuarą. Dėl šių aplinkybių Mažosios Lietuvos senosios lietuviškos knygos epochos pabaiga tikslinga laikyti 1807-uosius, naujosios pradžia - 1808-uosius metus.

Joks mokslas nėra sukūręs teorijos, kuri nepasigestų išlygų. Mūsų istorinė patirtis, valstybinio savarankiškumo praradimas, okupacinių režimų ir politinių sistemų kaita, ekonomikos būklės svyravimai knygą prievartiniu būdu ir be laiko susendino fiziškai. Daug vyresnė atrodo negu iš tikrųjų yra net knyga, išleista iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos. Komplikuota XX a. pirmosios pusės Lietuvos istorija taip apnaikino šio laikotarpio knygų fondą, kad jas dažnai tenka vertinti tokiais kategorijomis kaip reta arba net vertinga knyga. Dėl šių aplinkybių sąvoka *senoji knyga* sąlygiškai gali būti vartojama kalbant apie knygas, išleistas ir po 1864 metų. Organizuoju bibliotekų ir muziejų spaudinių fondų laikymą, apsaugą ir naudojimą labai pravartu atsižvelgti ir į 1904, ir į 1918 metus. Šių metų aprėžtais laikotarpiais daug mūsų kultūrai, literatūrai, tautiniam sąjūdžiui ir valstybės kūrimosi istorijai svarbių knygų buvo išspausdinta ant labai prastos kokybės popieriaus, dabar jau net savaimė yrančio, todėl joms turi būti sudarytos specialios archyvinio saugojimo sąlygos. Aišku, tokios sąlygos turi būti taikomos ne tik lietuviškoms, bet ir visoms bet kokia kalba Lietuvoje išleistoms išliekamajai vertę turinčioms knygoms. Tokių knygų fondų kūrimas bibliotekose bei muziejuose savaimė skatina ir skatina poreikį peržiūrėti senosios ir naujosios knygos periodizavimo klausimą, tad prie jo galbūt gana greitai teks vėl grįžti.

- ¹ Remiamasi Berlyno Humboldtų universiteto Bibliotekininkystės instituto dėstytojų žodine konsultacija, suteikta autoriui per stažuotę 1998 m.
- ² Remiamasi Vroclavo universiteto Bibliotekininkystės instituto profesoriaus Krzysztofo Migońio žodine konsultacija, suteikta autoriui per stažuotę 2001 m.
- ³ Seniespiedumi latviešu valodā, 1525-1855 : kopkatalogs / zinātniskais redaktors Aleksejs Apinis. - Rīga, 1999. - P. 7, 10.
- ⁴ Eestikeelne raamat, 1525-1850 / Eesti akadeemiline raamatukogu ; toimetanud E. Annus. - Tallinn, 2000. - 703 p.
- ⁵ Talno pedagoginio universiteto Knygotyros katedros profesorės emeritės Mare Lott informacija, suteikta autoriui 2001 12 22 laišku.
- ⁶ ISBD(A) : sentijų (antikvarinių) monografinių leidinių tarptautinis standartinis bibliografinis aprašas. - Vilnius, 1999. - P. 15.
- ⁷ The European Printed Heritage, c. 1450 - c. 1830. Present and future : three lectures / Ann Matheson, Bernhard Fabian, Luigi Balsamo. - London, 1998. - [8]. 47 p.

- ⁸ Dagilis, Stanislovas. Lietuvių raszliava / Dagilis // Ausra. - Tilžė. - 1884, Nr. 1-3, p. 21-31.
- ⁹ Šliūpas, Jonas. Lietuviszkieje rasztai ir rasztininkai / raszliszka perzvalga parengta Lietuvos mylėtojo [Jono Šliūpo]. - Tilžė, 1890 [išėjo 1891]. - VI, 7-234 p.
- ¹⁰ Angrabaitis, Juozas. Suskaita, arba Statistika visų lietuviszkų knygų, atsaustų [i.e. atspausių] Prususe nu 1864 metų iki pabaigai 1896 metų / suraszė A. Jonas Zanavikutis [Juozas Angrabaitis]. - Tilžė. 1897. - 55, [1] p.
- ¹¹ Dambrauskas, Adomas. Pirmutinės spaudos atgavimo sukaktuvės, 1904-1914. - Kaunas, 1914. - 35 p.
- ¹² Biržiška, Vaclovas. Lietuviškų knygų istorijos bruožai. I dalis. Senosios lietuviškos knygos. - Kaunas, 1930. - 131. [1] p.
- ¹³ Pacevičius, Arvydas. Vienuolynų bibliotekos Lietuvoje 1795-1864 metais : daktaro disertacijos santrauka. - Vilnius, 2001. - 32 p.

Summary

Periodization of Book History: the Dividing Line Between the Old and Modern Book

Domas KAUNAS

From the point of view of science, periodization of the evolution of book is a theoretical problem. Its conclusions are of extreme importance to librarians, bibliographers, museologists, book history researchers associated with the preservation and actualization of the written and printed heritage of civilization. Discussions concerned with periodization both in Lithuania and other Baltic countries are dull and of permanent character. This is conditioned by the influence of time factor for the alteration of theoretical notions and inadequately developed or purposely expressed interests of national bibliography schools, also, lack of highly qualified scientists.

The most significant criteria of periodization of book history are change of social structures of the society, political events within the country, profound economical phenomena, qualitative processes of the evolution of book science, application of particularly productive technologies in the printing and publishing industry, subjective factors, establishment of new world outlooks, intellectual and artistic perceptions in the society. Based on this and the opinion of most West European historians, the distinguishing border between the old and

modern book is considered the year 1800. Still at present, when the integrated computerized bibliographic database is being created there are attempts to link this border with the end of the manual book printing, i.e., the year 1830.

The middle of the 19th century is considered the end of the epoch of the East European old book, although in different countries a tendency exists to specify this date. In Russia it is recognized as the year 1850, in Estonia - 1850 or 1860, in Latvia - 1855. In Lithuania viewpoints regarding the question of periodization are contradictory. Some investigators assume that the border between the old and modern book is the year 1800, but most of them admit it is 1864. Lately, speedy modernization of Lithuanian society, economy, education and culture started, including formation of the organized national, social and political movement. Under its influence the repertoire of book publishing has changed considerably. It was essentially effected by the contents secularization and the enriched intellectual creative works. Based on these changes we can make a solution that the year 1864 is the most reasonable and acceptable for the periodization of the Lithuanian old and modern book.